

BÖYÜK SUFİ ALİMİ BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Sakit HÜSEYNOV,

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun

Davamlı inkişafın fəlsəfəsi

şöbəsinin müdiri, f.e.d., prof.

AÇAR SÖZLƏR: *Baba Nemətullah Naxçıvani, sufizm, təriqət, kamil insan, fəlsəfi baxış.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Баба Нейматулла Нохчывани, Суфизм, секта,*

совершенный человек, философский взгляд.

KEY WORDS: *Baba Nematullah Nakhchivani, Sufism, sect, perfect man,*

philosophical view.

Azərbaycanımızın gözəl güşələrindən olan Naxçıvan xalqımıza bir çox tanınmış alim, şair, yazıçı və mütəfəkkir bəxş etmişdir. Bunlardan biri də XV əsrin görkəmli sufi alimi Baba Nemətullah Naxçıvanidir. Lakin təəssüf ki, Naxçıvandan olan digər alimlərimizlə müqayisədə onun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar çox azdır. Digər tərəfdən, müxtəlif səbəblərdən Naxçıvandan kənar (Təbriz, Konya və s.) yaşayıb-yaratması, eyni zamanda əsərlərinin ərəb və fars dilində nəşr olunması böyük mütəfəkkirin öz vətəninə az tanınmasına səbəb olmuşdur.

Böyük sufi alimi, mütəfəkkir, təfsir ustası Baba Nemətullah Naxçıvani XV əsrin ortalarında – 1452-ci, yaxud 1454-cü ildə Naxçıvanda dünyaya gəlmişdir [1]. Onun əsl adı Nemətullah ibn Mahmud ən-Naxçıvanidir. O, “Naxçuvani”, “Nəxçıvani”, “Naxçıvani”, ... və Şeyx Əlvan tərəfindən verilən “ər-Rumi” ləqəbi ilə tanınmışdır. Hələ gənc yaşlarından yaxşı təhsil almış, dövrünün görkəmli alimlərindən mükəmməl biliklər əxz etmiş, təsəvvüf və hikmət elminin sirlərini öyrənmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, XII və XIV əsrlər arasında Naxçıvan Xarəzmşahlar və Monqollar tərəfindən işğal edilmişdir. Əmir Teymur 1405-ci ildə vəfat etdikdən sonra Naxçıvan da monqol istilasından xilas olmuşdur. Lakin daha sonra bu torpaqlar əvvəlcə Qaraqoyunlu, daha sonra Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil olmuş, Ağqoyunluların süqutundan sonra isə Səfəvilərin tabeçiliyinə keçmişdir. Nemətullah Naxçıvani Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə bu bölgədə yaşamışdır. Tarixdən məlum olduğu kimi, yuxarıda qeyd edilən dövrlər bu torpaqlarda lokal müharibələrin ən çox baş verdiyi illər olmuşdur [2].

Naxçıvandakı çaxnaşmalara və qarışıqlığa dözə bilməyən Nemətullah Naxçıvani 1453-cü ildə Təbrizə köçərək öz yaradıcılığını 1498-ci ilə qədər orada davam etdirmişdir. Uzun Həsəndən sonra hakimiyyətə gələn Sultan Yaqub elm və alimlərə böyük əhəmiyyət verirdi. Naxçıvani həmin dövrdə (1496-cı ildə) Təbrizdə təfsir sahəsindəki ən qiymətli şərhini başa

çatdırmışdır. O, elmə, üləməyə bütövlükdə elm əhlinə əhəmiyyət verən Yaqubun hakimiyyəti başa çatdıqdan sonra yaradıcılığını daha rahat mühitdə davam etdirmək üçün 1499-cu ildə Konya şəhərinə gəlmişdir.

Nəqşibəndi təriqətinə mənsub olan Naxçıvani böyük sufi şeyxi olmuşdur. Ancaq ilk təriqət dərşini harada və nə zaman, kimdən aldığı məlum deyil. Prof. Məmməd Rzayev “Baba Nemətullah Naxçıvaninin həyat və fəlsəfəsi” adlı məqaləsində qeyd etmişdir ki, Naxçıvan müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub olan dərvişlərin fəaliyyət göstərdiyi bölgə idi. Xüsusilə bu bölgədə, qələndəriyyə, beктаşi, səfəviyyə, nəqşibəndiyyə təriqətlərinin tərəfdarları çoxluq təşkil edirdi. Orta əsrlərdə Naxçıvanda Nemətullah Naxçıvani ilə yanaşı, Şeyx Əbu Səid, Şeyx İslam, Şeyx Nurəddin, Pir Eyvaz, Şeyx Hacı Hilalullah, Əmir Xəlifə kimi o dövrdə tanınmış məşhur sufi şeyxləri də fəaliyyət göstərmişlər [3].

Məlumdur ki, Naxçıvan, xüsusilə, beктаşiliyin geniş yayıldığı yerdür. Burada beктаşi nəslindən olanlar hələ də yaşayır. Onlardan biri - fizika-riyaziyyat üzrə dosent Məmməd Bektaşi atalarından eşitdiyinə görə, Baba Nemətullah onların ulu babasıdır. Əgər bu doğrudursa, əvvəllər Naxçıvaninin beктаşiyə təriqətinə mənsub olduğunu təxmin etmək mümkündür. Həm də onun “baba” ləqəbi ilə şöhrət qazanması beктаşi təriqətinə mənsub olduğuna işarədir. Çünki bu ləqəbi, adətən, beктаşi dərvişləri daşıyırdı. Onlar beş mərhələdən keçirdilər: aşiq, mühib, dərviş, baba, xəlifə. Aşiq - təriqətə daxil olmaq istəyənə, mühib isə təriqətə daxil olana deyilir. Sonra dərvişlik mərhələsi gəlir. Dərvişin başına xəlifə tərəfindən sarıq sarılır, ona “baba” rütbəsi verilir. Xəlifə beктаşilikdə ən yüksək nöqtədir. Bu məzmununda nəticə olaraq deyə bilərik ki, Baba Nemətullah Naxçıvanda yaşadığı dövrdə əvvəllər beктаşiyə təriqətinə mənsub olmuş və “baba” rütbəsinə qədər yüksəlmiş, sonralar Naxçıvanda yayılan nəqşibəndiyyə təriqətinə daxil olmuşdur [3, s.3].

Yuxarıda beктаşilik ilə bağlı deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Fikrət Bektaşi və Etimad Bektaşinin birgə yazdıqları “Keçmişdən günümüze Naxçıvan Bektaşiləri” adlı kitabın çap olunması (Naxçıvan, “Əcəmi” NPB- 2018, 272 səh.) sufizm fəlsəfəsinin Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda geniş yayıldığıнын əyani sübutlarındandır.

Sufiliyin nəqşibəndilik qolunun Azərbaycanda, xüsusən Naxçıvanda yayılmasında Baba Nemətullah Naxçıvaninin də mühüm rolu olmuşdur. Elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunur ki, bu “təriqət Azərbaycanda XV əsrdə yayılmağa başlamışdır. Naxçıvanda Baba Nemətullah (ö.1497), İrəvan və Urmiya ətrafında Əziz Mahmud Urməvi (ö.1974), Təbrizdə isə Nəcməddin Bərqəbfəder (ö.1506) və Əbu Səid ibn Sünilləh (ö.1572) bu təriqəti təbliğ etmiş, xeyli tərəfdar toplamışlar. Lakin XVI əsrdən sonra Azərbaycanda təsəvvüf cərəyanları dini-siyasi təzyiqlər nəticəsində, həmçinin meydana güclü təmsilçilərin çıxmadığı üçün zəifləmişdir” [4. s.66]. Mənbədə qeyd olunmuşdur ki, təsəvvüf cərəyanlarının nümayəndələri “... məmurların və mollaların təhdidlərinə məruz qalaraq Hindistan, Anadolu, Misir və Türküstanə köçməyə məcbur olmuşlar” [4. s.66].

Məhz bu hadisələrdən sonra Baba Nemətullah da doğma yurdu Naxçıvanı tərk edərək Mövləna Cəlaləddin Ruminin məmləkəti olan Konyanın Ağşəhər rayonuna gedərək orada məskunlaşmışdır.

Azərbaycanlı tədqiqatçı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Əkbər Nəcəf Baba Naxçıvaninin sufiliyin nəqşibəndi təriqətinə aid olduğunu qeyd edərək yazmışdır: “Baba Naxçıvani nəqşibəndi təriqətinin xəlvətiyyə qoluna mənsubdur. Xəlvətiliyin xüsusiyyəti “cəmiyyət içində xəlvətdə” yaşamaq olduğundan, Baba Naxçıvani də ömrünün çox hissəsini tənhalıqda keçirmişdir. Onun haqqında məlumatların azlığı da bununla əlaqədardır” [5].

Məlumdur ki, nəqşibəndilik, əsasən, Orta Asiyada geniş yayılmışdır. Bu təriqətin banisi hesab edilən Məhəmməd Bəhaəddin (1318-1389) Buxara şəhəri yaxınlığındakı Kəsri-Arifan adlanan kənddə anadan olmuş və burada da dünyasını dəyişmişdir. Qeyd edək ki, Özbəkistanın Buxara şəhəri yaxınlığında M.Bəhaəddin və onun məsləkdaşlarına geniş muzey-məqbərə tikilmişdir. Hazırda bu sufi məqbərəsinə, həm ölkə daxilindən, həm də xarici ölkələrdən xeyli ziyarətçi gəlməkdədir. M.Bəhaəddindən sonra bu təriqətin müxtəlif bölgələrdə geniş yayılmasında Ələddin Əttar, Zahid Bədəhşi, Məhəmməd Parsa və başqalarının mühüm rolu olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məşhur sufi alimimiz Baba Nemətullah Naxçıvani də həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə nəqşibəndi təriqətinin əhali arasında təbliğ edilməsində mühüm rol oynamışdır. Akademik Vasim Məmmədəliyev Nemətullah Naxçıvaninin nəqşibəndi təriqətinin nəinki Azərbaycanda, eyni zamanda Türkiyədə yayılmasındakı rolundan bəhs edərək yazmışdır: “Nemətullah Naxçıvani dövrünün məşhur sufilərindən olub nəqşibəndi təriqətinə mənsubdur... Nemətullah Naxçıvani Anadoluda nəqşibəndi təriqətinin yayılmasında mühüm xidmət göstərmiş, geniş xalq kütləsinin rəğbətini nəqşibəndiliyə yönəltmək sahəsində fəal rol oynamışdır. Naxçıvaninin “əl-Fəvatih əl-ilahiyyə” adlı məşhur sufi təfsirini hicrətin 902-ci ilinin Ramazan ayının ortalarında (miladi tarixlə 1496-cı il) bitirdiyi ehtimal olunur” [6. s.107].

Qeyd etmək lazımdır ki, Nemətullah Naxçıvani təsəvvüf ilə yanaşı, Quran təfsiri ilə bağlı xeyli işlər görmüşdür. Bununla əlaqədar Vasim Məmmədəliyev yazmışdır: “Orta çağ və sonrakı dövr Azərbaycan alimləri də öz növbələrində Allah kəlamının təfsiri ilə ciddi məşğul olmuş, onun çətin anlaşılan surə və ayələrini Peyğəmbər əleyhissəlamın hədisləri və öz dövrlərinin elmi nailiyyətləri əsasında ümmətə izah etmək üçün əllərindən gələni etmişlər. Belə alimlərimizdən biri də XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Nemətullah Naxçıvanidir” [6. s.106].

Məşhur sufi alimi Naxçıvaninin Qurani-Kərimin təfsiri ilə bağlı əsərləri də o dövrün tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Təfsirlə bağlı onun birinci kitabı “Quranın kəlmə və hikmətlərini açıqlayan qeybin açarı və ilahi fəthi” adlanır. Təfsirlə bağlı ikinci kitab – “Şərhi-əsrarin nöqtə”, üçüncü kitab isə “Hidayətül-ixvan” adlanır.

Naxçıvani öz təfsirlərində dini mövzularla yanaşı, elmi mövzulara da yer vermişdir. Xüsusilə təfsirində astronomiya və coğrafiya haqqında məlumatlar vardır. Göy cisimləri və təbiətdə baş verən hadisələri elmi cəhətdən şərh edən Naxçıvani qeyd edir ki, buludlar küləyin köməyi ilə yığılan buxardan ibarətdir. “O ki, küləkləri Öz mərhəməti önündə yağışdan qabaq müjdəçi göndərir. Nəhayət, onlar yükləninə...” ayəsində Allahın “küləkləri Öz mərhəməti önündə yağışdan qabaq müjdəçi olaraq göndərdiyini” ifadə etdikdən sonra buludların daşınmasından bəhs edir. Ayənin şərhində isə Naxçıvani deyir: “Yəni sıxlaşmış buxardan ibarət,

bir araya gələn və yaxşıca ağırlaşan buludların (küləklər tərəfindən) daşındığını bildirir”. Bu fikri təsdiqləyən müasir elm də bildirir ki, buxarlanmış su damcılarının əmələ gətirdiyi buludlar külək tərəfindən qovularaq atmosferin soyuq layları ilə toqquşduqda buxarın kondensasiyası başlayır və yağış damlları əmələ gəlir [7, s.3].

Naxçıvani “Yasin” surəsinin 38 və 39-cu ayələrində Günəşin öz mənzilinin olduğu kimi, Ayın da mənzillərinin olduğunu, bununla da, dünyanın fırlandığını bildirir [8, s.2].

Onun Ay tutulmasını ifadə edərkən “dünyanın Ay ilə Günəş arasına girməsi” deməsindən Yer kürəsinin fırlandığı anlaşılır. Halbuki XV əsrdə Nikolay Kopernik (1473-1543) “Dünya Günəşin ətrafında fırlanır” deyəndə Avropada fırtınalar qopmuşdu. Çünki o dövrdə hesab olunurdu ki, Yer Kainatın mərkəzində hərəkətsiz durmuş, bütün planetlər, ulduzlar, Ay və Günəş isə onun ətrafında fırlanır.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin yaradıcılığında kamil insan meyarlarını da müşahidə edirik. O hesab edir ki, bu aləmin bütün özəllikləri insanda mövcuddur. Naxçıvaniyə görə, kamillik mərtəbəsi Uca Allahın təəllii etdiyi ən gözəl görüntüdür. Kamil insan yaxşı söz, gözəl əməl, gözəl əxlaq sahibi və elmi tam olan şəxsdir. Dünyada nə varsa, insanda əxz olunmuşdur. Varlığın özü kamil insandır. Naxçıvani hesab edir ki, İslam insanı kamil mərtəbəyə ucaltmaq üçün göndərilmiş dindir. Onda sağlam iman, sağlam elm, hər zaman doğruluq, hər işdə dürüstlük, etibarlı olmaq, əhdə vəfa, nəzakət, hər işdə ədalət, cömərdlik və s. kimi müəyyən əxlaqi prinsiplər müəyyənleşmişdir. Kamil insanın Quran əxlaqını daşması vacibdir. Naxçıvani kamil insanın həm dini, həm sosial elmlər baxımından tam elmə sahib olmasının vacibliyini düşünür. Tam elmə sahib insan özü ilə yanaşı, ətrafındakılara da doğru yolu göstərəcəkdir [9].

Nemətullah Naxçıvani Azərbaycan ilə Türkiyə arasında elm körpüsü olmuş alimdir. Bir tərəfini Naxçıvaninin, digər tərəfini Mövlanənin qurduğu körpünün gücünü, əhəmiyyətini düşünərək Naxçıvaninin irsini araşdırmaq çox vacibdir. Onun əsərlərinin əksəriyyəti farsca yazıldığından əvvəlcə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmalı, sonra isə akademik səviyyədə araşdırılmalı və təhlil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Lamii Çelebi. Nefehat (Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Mustafa Kara). İstanbul: 1995, s. 567.
2. Ziya Musa Bünyadov. «Azərbaycan», DİA. Ankara: 1991, c. IV, s.319.
3. Məmməd Rzayev. Baba Nemətullah Naxçıvani. Həyatı və fəlsəfəsi, s.2
4. Cabir İsgəndərli. Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər. Bakı: “Apostroff” MMS, 2011.
5. Əkbər Nəcəf. Gizlənən dərviş – Baba Nemətullah Naxçıvani. “Xalq qəzeti”// 13 noyabr, 2013-cü il.
6. V.Məmmədquliyev. Nemətullah Naxçıvani və onun Quran təfsiri // Dirçəliş XXI əsr jurnalı, № 10, 2000-ci il.
7. Nahçıvani. El-Fevatihu'l-İlahiyye, c.I, s.31.
8. Yaşar Kurt. Nimetullah Nahçıvani ve Tasavvufi Tefsiri.
9. Şevki Saka. Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu. 2. Baskı. İstanbul: Seha Nesriyat, 1991, s. 59.

Сакит Гусейнов
**РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ СОБРАНИЯ ВЕЛИКОГО
 СУФИЙСКОГО УЧЕНОГО БАБЫ НЕЙМЕТУЛЛЫ
 НАХЧЫВАНИ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются жизнь и творчество, религиозные и философские взгляды известного суфийского ученого Азербайджана Бабы Неметуллы Нахчывани. Баба Неметулла Нахчывани сыграл важную роль в продвижении Накшибандской секты суфизма в Азербайджане и Турции. Он широко известен не только в Азербайджане, но и в Конье, Турция, своими увлекательными работами по мистике и интерпретации. В статье, комментируя многие работы Бабы Неметуллы Нахчывани не только на религиозные темы, но и на научные темы, основанные на Коране, имеет большое научное значение в истории религии и философии.

Sakit Huseynov
**THE RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF
 THE GREAT SUFI SCHOLAR BABA NEMATULLAH
 NAKHCHIVANI**

SUMMARY

The article studies the life and creativity of Baba Nematullah Nakhchivani, the well-known Azerbaijani sufi scholar, and his religious-philosophical views. Baba Nematullah Nakhchivani played an important role in promoting Naqshbandi sect of Sufism in Azerbaijan and Turkey. He is widely known not only in Azerbaijan, but in Konya, Turkey with his interesting writings on mysticism and interpretation. In the article, commenting on Baba Nematullah Nakhchivani's many works not only on religious topics, but also on Quran-based scientific themes, is of great scientific importance in the history of religion and philosophy.